

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ВІЙНУ 1939 р.

© Гетьманчук М. П., 2005

Досліджуються особливості висвітлення історії радянсько-польської війни 1939 р. у працях сучасних російських істориків. Проаналізовано їх ставлення до участі Радянського Союзу в четвертому розподілі Польщі на початковому етапі Другої світової війни.

The peculiarities of the history description of the Soviet-Polish War in 1939 are investigated. The Soviet Union's attitude towards the fourth division of Poland at the initial stage of World War II has been analyzed.

Актуальність та постановка проблеми. Довголітній період спільного з Росією минулого спонукає вітчизняних науковців уважно слідкувати за сучасними здобутками російської історичної науки. Це зумовлено ще й тим, що тривалий час українські і російські історики працювали в одному історичному полі, використовували однаково обов'язкові методи історичного дослідження та перебували під постійним контролем компартійно-радянського керівництва. Українські дослідники зазначають, що від втручання партійних функціонерів КПРС чи не найбільше „постраждав” період Другої світової війни: надто вже придатним він виявився для генерування міфологем та ідеологем. Тоталітарний СРСР в кінці 30-х років ХХ ст. почав перетворюватися на світову імперію, і ця обставина потребувала відповідного апологетично-інтелектуального оформлення. Імперські завдання, які постали перед Й. Сталіном та його оточенням, підкріплені величезними фінансовими й матеріальними ресурсами, завершили процес симбіозу історичної науки й марксистської ідеології. Глорифікація одних сторінок історії Другої світової війни, підкреслює відомий український історик О. Лисенко, супроводжувалася замовчуванням, відвертим спотворенням та очорненням інших [26, с. 3–4]. Так, в сучасних українському та російському суспільствах сформувалися два погляди на події Другої світової війни.

Скориставшись послабленням ідеологічного тиску у другій половині 1980-х років, саме російські історики почали першими відмовлятися від обов'язкової марксистсько-ленінської методології у вивченні минулого [20, с. 137]. Однак процес переосмислення російською історичною наукою радянського минулого має свої особливості. По-перше, після розпаду СРСР в Росії під час дослідження історії другої половини 30-х років найбільш розповсюдженою стала концепція тоталітаризму. У листопаді 1992 р. Російська академія наук визначила пріоритетні напрямки історичних досліджень, важливе місце серед яких посіло висвітлення провідного місця Росії та СРСР у світовій політиці. Стало очевидним, що в рамках старих тоталітарних підходів виконати поставлені завдання було просто неможливо. По-друге, із середини 1990-х років провідні російські історики почали усвідомлювати невідповідність такої концепції великодержавним національним інтересам сучасної Росії. На їх думку, для Росії як прямої спадкоємиці Радянського Союзу більш важливим стало завдання показу закономірності історії радянського періоду, його історичної зумовленості та діяльності. Заперечується навіть існування тоталітарної моделі радянської держави в СРСР кінця 30-х років [45, с. 223]. Після періоду критики сталінізму і радянської системи загалом, російські історики звернулися до висвітлення „позитивної” історії ХХ ст., пропаганди доцільності показу безперервності російської історичної традиції. Цілком очевидно, що подібні чинники не могли не вплинути на відображення ними подій радянсько-польської війни 1939 р.

Ступінь вивчення проблеми. За останнє десятиріччя вітчизняні публікації нових джерельних матеріалів і спеціальних видань істотно розширили сюжетну базу про події початкового етапу Другої світової війни. Це стосується як спеціальних праць, так і численних публіцистичних розвідок і спогадів [46, с. 18]. Більшість українських істориків розглядають проблеми 1939 р. через призму того, що розчленування України після Першої світової війни і захоплення Польщею західноукраїнських земель негативно позначилося на міжнародних відносинах та стало однією з причин напруги у міжвоєнній Європі. А, враховуючи характер польської влади в Західній Україні до 17 вересня 1939 р., їм сьогодні нелегко звільнитися від емоційних, інколи суб'єктивних оцінок цих подій. Здебільшого і в оцінці вересня 1939 р. у польській історіографії також присутні національно-емоційні аргументи, особливо пов'язані з болючими сторінками українсько-польських та радянсько-польських відносин, починаючи від періоду польсько-радянської війни 1920 р. і укладення Ризького договору 1921 р. [51, с. 17].

Можна констатувати й те, що в російській історіографії радянсько-польські відносини 1920-х – першої половини 1930-х років вивчені набагато краще, ніж відносини між двома державами кінця 30-х років. Передусім це стосується висвітлення подій вересня 1939 р. Наукові публікації російських істориків, присвячені вказаній проблематиці, з'явилися лише в останні роки [9; 23; 24; 25; 29; 30; 31; 36; 38; 44]. До цього часу вересень 1939 р. розглядався російськими науковцями тільки як проста прелюдія до початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Навіть термін “радянсько-польська війна 1939 р.”, на відміну від раніше вживаного “визвольний похід Червоної Армії”, почав вживатися в російській історіографії зовсім недавно.

Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість проблеми, автор поставив за мету: 1) вивчити і дослідити праці сучасних російських істориків, присвячені подіям радянсько-польської війни 1939 р.; 2) проаналізувати висвітлення ними основних причин, природи і наслідків радянсько-польського воєнного конфлікту в 1939 р. Для написання цієї роботи переважно використовувалися публікації російських, українських та зарубіжних дослідників.

Виклад основного матеріалу. Світовий досвід показує: переосмислення історії відбувається практично кожним поколінням. Відомий дослідник в галузі теорії пізнання історії К. Поппер з цього приводу зазначав: „Не може бути історії такого „минулого, яким воно насправді мало місце бути”, а можливі лише історичні інтерпретації, жодна з яких не є остаточною, і кожне покоління має право на створення власних інтерпретацій [17, с. 5]. В Російській Федерації, як і в усіх колишніх пострадянських республіках відбувається потужний процес творення і становлення власної національної історії, що й породжує її нові версії. Адже після воєнних, політичних і соціальних змін, як правило, здійснюється, якщо й не нове, то принаймні інше тлумачення історичних подій. Тому сьогодні стверджувати, що радянська історіографія Другої світової війни є остаточною інтерпретацією у російських істориків, на нашу думку, немає підстав ні з суто наукових, ні з моральних позицій.

Провідні російські науковці у цьому контексті заявляють, що російська історична наука порівняно недавно приступила до переосмислення історії Другої світової війни із використанням не тільки офіційних документів, але й тих, які приховувалися в архівах. Звідси висувається твердження про те, що вони не мають можливості повною мірою відтворити процес прийняття радянським керівництвом ключових рішень в 1939–1941 рр., оскільки документальна база для цього все ще є недостатньою [31, с. 13–14]. Російський дослідник радянсько-польської війни 1939 р. М. Мельтюхов при цьому зазначає, що залучення до наукового обігу нових документів необхідно доповнювати їх комплексним аналізом, який сприятиме формуванню нових концептуальних підходів для висвітлення участі Радянського Союзу у подіях осені 1939 р. Для отримання об'єктивної історії радянсько-польських відносин досліджуваного періоду, підкреслює він, необхідно: 1) не тільки поглиблювати наші знання, але й відійти від огульної критики радянської зовнішньої політики; 2) історію радянсько-польської війни 1939 р. досліджувати комплексно, беручи до уваги весь процес розвитку відносин СРСР і Польщі в 1918–1939 рр.; 3) обов'язково враховувати той факт, що в тодішніх умовах Радянський Союз, як і кожна велика держава, мав право проводити будь-яку зовнішню політику [30, с. 14–16].

Спроби російських істориків виправдати сталінську зовнішню політику несуть у собі серйозні суперечності. Їхні твердження зводяться до того, що комуністична ідеологія не могла стати спонукальним мотивом і рушійною силою радянської зовнішньої політики, яка не є залежна від суспільно-політичного ладу в СРСР. М. Мельтюхов пише, хоча більшовики активно сприяли розвалу Російської імперії, але вони на її руїнах створили велику державу – Радянський Союз. Радянське керівництво, на його думку, діяло дуже розумно, приховуючи під гаслами миролюбності і зміцнення обороноздатності свої справжні наміри, які намагалися не афішувати [31, с. 10–11]. Про природу більшовизму, який продукував подібну зовнішню політику, російські історики переважно намагаються не говорити.

Російський філософ М. Бердяєв не випадково називав більшовизм третьою стадією розвитку Російської імперії: “Більшовизм виявився ... найбільш вірним деяким споконвічним російським традиціям, методом управління і володарювання шляхом насильства..., Третій Інтернаціонал є не Інтернаціоналом, а російською національною ідеєю... трансформацією російського месіанізму” [6, с. 124–125]. Коли ідеали православ'я, самодержавства та слов'янофільства втратили свою привабливість та перестали відігравати функцію консолідації російського суспільства, вони були замінені на комуністичні ідеї та ідеали, які стали обґрунтуванням російської національної ідеї: “Москва – третій Рим” в нових умовах. Адже російський більшовизм заперечував не суть, а лише форму російської національної ідеї: 1) місце православ'я зайняла комуністична ідеологія; 2) православну церкву замінила комуністична партія; 3) замість культу самодержавного царя утворився культ вождя партії і держави. Саме російські більшовики піднесли російську експансію на вищий рівень, провели модернізацію держави, перетворили СРСР у другу наддержаву світу.

Загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни у другій половині 30-х років ХХ ст. прискорили відхід більшовицького керівництва від попередніх комуністичних утопічних проєктів. Відповідно до великоросійської домінанти формувалася й історична схема радянського минулого. У цей період вульгарно-класова марксистська модель історії СРСР, вироблена школою академіка М. Покровського, була замінена новою – російськоцентричною. Виданий під редактуванням професора А. Шестакова підручник з історії СРСР було вже написано цілковито у великоросійському дусі збирання Росією (СРСР) народів [15, с. 126–127]. Сутність нової російськоцентричної схеми радянської історії зводилася до того, що всі неросійські народи приєднувалися до Російської імперії та СРСР добровільно, а всі національно-визвольні рухи, які цьому протидіяли, були реакційними. Включення всіх народів до складу Росії визнавалося лише прогресивним актом. Дружні зв'язки між російським та іншими народами широко висвітлювалися, а всі ворожі – замовчувалися. Відбувалася перманентна фальсифікація історії, основна ідея якої зводилася, на думку російського дослідника А. Авторханова, до того, щоб видати “радянський тип колоніалізму” за ідеальне вирішення національного питання, а радянську “великодержавну політику русифікації” – за політику інтернаціоналізму [1, с. 17].

Експансіоністська політика сталінського уряду по суті активізувала шовіністичні та націоналістичні настрої в СРСР. Велася мова про те, що основним завданням Червоної Армії буде захист Радянського Союзу – батьківщини світового пролетаріату [21, с. 117]. Агресія проти інших народів і країн, масштаби анексії і легкість, з якою це здебільшого робилося, провокували в суспільній свідомості зростання такого специфічного явища, як “червоний імперіалізм”. Останній являв собою чудернацьку суміш, чи то ідеологічний суржик з реваншистських, імперіалістичних, революційно-радикальних та російських великодержавно-шовіністичних ідей. У період примирення з А. Гітлером у радянському суспільстві восени 1939 р. майже припинилася пануюча досі пропагандистська істерія з приводу очікуваного ворожого нападу, натомість її змінив “синдром наступальної війни”, як це називає В. Невежін [34].

Напередодні зближення з Москвою у фашистській Німеччині схвально оцінювали зміну радянського ідеологічного курсу. В серпні 1939 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп спитав у запрошеного для бесіди повіреного у справах СРСР Г. Астахова: “Чи не здається вам, що національний принцип у вашій країні починає переважати над інтернаціональним? Це питання, яке найбільше цікавить фюрера...” [4, с. 271–272]. Сам А. Гітлер висловлював думку, що

шлях, “на який став Сталін, веде до на кшталт слов’яно-московського націоналізму і віддаляється від юдео-інтернаціоналістського більшовизму”. Своєю чергою Б. Муссоліні, починаючи з жовтня 1939 р., пояснював своїм співвітчизникам, що більшовизм у Росії помер і поступився місцем слов’янського типу фашизму [15, с. 131]. Під час радянсько-польської війни 1939 р. сталінська пропаганда вже пояснювала агресію проти Польщі не стільки потребами виконання інтернаціональної місії, спрямованої на “визволення трудящих від гніту капіталістичного режиму”, скільки необхідністю “визволення єдинокровних братів-українців” [27, с. 77–78]. Це по суті мало чим відрізняється від пропагандистського прикриття гітлерівської експансії у Східній Європі – “захистом етнічних німців-фольксдойчів”.

Дії Радянського Союзу щодо Польщі у вересні 1939 р. в сучасній російській історіографії оцінюються неоднозначно. Майже всі російські дослідники засуджують твердження радянського уряду про те, що на період 17 вересня Польська держава розпалася і припинила своє існування. Тільки деякі з них використовують подібну аргументацію у своїх публікаціях [39, с. 112–113]. Наприклад, О. Орлов вважає, що у цьому випадку міжнародне право було дотримане, оскільки польський уряд втратив здатність управляти країною, а емігрантський ще не був створений [36, с. 254–272; 43, с. 8–10]. У зв’язку з цим виникають запитання: 1) чому під час зміни уряду не діє міжнародне право; 2) яке відношення до цієї проблеми має питання здатності уряду управляти країною? Окремі російські історики момент вступу Червоної Армії на територію Польщі прив’язують до укладення радянсько-японської угоди про припинення військових дій на р. Халхін-Гол. Вона, на їх думку, забезпечила Радянському Союзові тил на Далекому Сході [36, с. 255; 28, с. 15; 47, с. 114–115].

Чимало дискусій серед російських науковців викликало укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад і таємного протоколу до нього. Останнім часом у публікаціях російських авторів поширюється думка про те, що: 1) укладення подібних договорів стало великою “удачею” для радянської дипломатії, оскільки СРСР отримав свободу дій в Східній Європі; 2) таємний протокол до договору не зафіксував будь-яких антипольських домовленостей сторін [29, с. 349–351; 33, с. 94–95]. З такими оцінками погодитися дуже важко. Не випадково російський дослідник С. Случ звертає увагу на суперечності радянсько-німецького і радянсько-польського договорів про ненапад [44]. Так, він вважає, що угодою з фашистською Німеччиною радянське керівництво грубо порушило статтю 3-ю договору про ненапад між СРСР і Польщею, а таємний протокол зафіксував домовленість двох агресивних держав про територіально-політичний перерозподіл сфер інтересів у Східній Європі, першою жертвою якого мала стати Польща.

Частина російських авторів вважає, що вступ Червоної Армії до Польщі був передбачений попередніми домовленостями з нацистською Німеччиною про розподіл сфер впливу у Східній Європі [43; 41, с. 82]. На думку інших науковців, блискавичний розгром німецькою армією Польщі став великою несподіванкою для радянського керівництва, яке змушене було діяти у відповідь [36, с. 252–255; 35, с. 9–10; 39, с. 110–116]. Свою позицію вони аргументували тим, що в тодішній ситуації: 1) значно зросла загроза для радянських кордонів, адже А. Гітлер міг легко окупувати всю Польщу; 2) виникла небезпека, що Німеччина перестане дотримуватися умов пакту [47, с. 35; 37, с. 53–66; 8, с. 36; 35, с. 10–11]. Правда, ці автори не хочуть пояснювати, чому в такому випадку нацистське керівництво так наполегливо запрошувало Радянський Союз окупувати Східну Польщу? В російській історіографії постійно наголошується на тому. Лише на думку окремих істориків, Радянський Союз 17 вересня 1939 р. порушив усі угоди з Польщею і здійснив проти неї акт агресії [25, с. 304; 23, с. 20; 43, с. 30–38; 41, с. 85–97].

У цьому контексті характерною є позиція М. Мельтюхова. Безумовно, визнає він, форма денонсації Радянським Союзом договорів з Польщею змінила передбачену в їхніх текстах процедуру. Тому з юридичної точки зору це є прямим порушенням радянською стороною взятих на себе зобов’язань. Однак це визнання М. Мельтюхов доповнює сумнівними застереженнями: 1) життя є багатшим від суворих юридичних формул; 2) міждержавні договори діють до того часу, поки це вигідно; 3) у цьому випадку інтереси Радянського Союзу вимагали явного втручання у події, які мали місце в Польщі [29, с. 361]. Але умови радянсько-польського договору про ненапад двозначно

тлумачити не можна. У ньому ясно було передбачено, що “дією, яка суперечить зобов’язанням, буде визнаний всякий акт насильства, який порушує цілісність і недоторканість території чи політичної незалежності іншої договірної сторони, навіть якщо б ці дії були здійснені без оголошення війни...” [18, с. 437].

З точки зору міжнародного права, підкреслює М. Мельтюхов, дії Москви у вересні 1939 р. слід кваліфікувати виключно як агресію. Проте й це твердження, справедливе по суті, нівелюється його поясненнями і застереженнями: 1) необхідністю враховувати, що Західна Україна і Західна Білорусія увійшли до складу Польщі в результаті польської агресії; 2) події вересня 1939 р. є радянським реваншем за програму війну 1920 р. і поверненням втрачених у результаті зовнішньої агресії територій; 3) формуванням у Східній Європі нових цивілізацій: Польща увійшла до складу “західної” цивілізації, а територія на схід від р. Західний Буг тяжіла до “російської” цивілізації; 4) в 1939 р. була відновлена не просто лінія політичного кордону, який раніше вважався законним, але й геополітичний кордон між “західною” і “російською” цивілізаціями [30, с. 600–601; 28, 13]. Хоч у Конвенції 1933 р. про визначення агресії, яку запропонувала радянська сторона, спеціально застерігалось, що “ніякі мотиви політичного, воєнного, економічного чи іншого порядку не можуть бути виправданням агресії”, в тому числі: внутрішній лад і його недоліки; безпорядки, викликані страйками, революціями, контрреволюціями чи громадянською війною; порушення інтересів іншої держави; розірвання дипломатичних і економічних стосунків; економічна чи фінансова блокада; суперечки, в тому числі й територіальні, прикордонні інциденти [19, с. 388–411].

Переважна більшість сучасних російських істориків заперечують твердження про четвертий розподіл Польщі між Німеччиною та СРСР. Вони вказують, що з юридичного погляду територія Польської держави була розділена, але Радянський Союз не отримав жодної території (за винятком Білостоку), де поляки були у більшості. Для підтвердження правильності своєї позиції, ними часто використовуються посилання на праці відомих зарубіжних дослідників – А. Тейлора, А. Буллока, У. Ширера та ін. [31, с. 110; 29, с. 363; 30, с. 601–602; 36, с. 258; 3, с. 95]. Так, М. Мельтюхов зазначає, що правильність його точки зору розділяє А. Буллок, який пише: “Четвертий розподіл Польщі дозволив Росії повернути колишні російські території, анексовані поляками в 1920 р.” [7, с. 241]. В цьому випадку, як і в багатьох інших, вказана цитата вирвана із контексту описаних подій і означає просту констатацію факту анексії. Свою справжню позицію до цієї проблеми відомий англійський історик висловлює дещо інакше: “Поводження з окупованою Польщею в 1939–1941 рр. ілюструє практичну близькість двох режимів... Німці ставили за мету знищення переможеної нації і залишення тільки деякої маси рабів; росіяни (так вони твердили) – звільнення пригноблених мас, а на ділі асимілювати їх в умовах, в яких жило населення Радянського Союзу. Обидві програми мали одну і ту саму безпосередню мету – знищення суспільного ладу, при якому жили поляки до 1939 року; обидві системи використовували подібні відомства – СС і НКВС, – а також функціонерів нацистської та комуністичної партій, відряджених туди ззовні, і обидві застосовували однакові методи” [7, с. 249–250]. Свідомо створювався вакуум, в якому мільйони поляків, українців, білорусів опинилися незастрахованими від насильства чи депортації, ставали беззахисними перед законом і владою нових господарів їх долі.

Але російських істориків здебільшого це мало хвилює. Вони захищають тезу про те, що перенесення радянського кордону на Піссу, Нарев, Буг і Сян не тільки відновило історичну справедливість, але й покращало стратегічні позиції СРСР у Східній Європі, відкрило перед ним нові перспективи на шляху до закріплення за собою статусу великої держави [29, с. 363]. Вказуючи на факти очевидного воєнного співробітництва німецького вермахту і Червоної Армії в Польщі, вони погоджуються, що 17 вересня 1939 р. Радянський Союз вступив у Другу світову війну на боці Німеччини [44, с. 20–22; 32, с. 144; 43, с. 32–35; 40, с. 3–18; 41, с. 96–98]. Проте подібні погляди висловлюють далеко не всі російські дослідники [29, с. 364; 30, с. 602–603; 36, с. 250–260; 47, с. 36–37]. Деякі з них розпочали безплідну дискусію про те, які події ми можемо вважати Другою світовою війною: 1) якщо під нею розуміти війну між Англією, Францією, Польщею, з одного боку, і Німеччиною, з іншого, то в цю війну Радянський Союз не вступав; 2) якщо розглядати Другу світову війну як процес зміни систем міжнародних відносин, що включає війни великих держав між

собою за розширення впливу і перегляд кордонів, то в такому випадку СРСР вступив у Другу світову війну, але не на боці Німеччини, а як третя сила, що діяла у власних інтересах. Користуючись сучасною термінологією, М. Мельтюхов дії Червоної Армії в Польщі розглядає навіть як миротворчу операцію. Але хіба можна в таких категоріях оцінювати змову двох найбільших тиранів ХХ ст., які розділили між собою сфери впливу від Балтійського до Чорного морів і домовились знищити Польщу як державу. Відомий український історик М. Шаповал розцінює подібні спроби російських науковців як “лукавство”, метою якого є збереження віджилих сталінських історико-політичних атавізмів [49, с. 28].

Новітня російська історіографія оцінює радянсько-німецький договір “Про дружбу і кордон” від 28 вересня 1939 р., як правило, досить критично. У публікаціях багатьох російських дослідників вказується, що Радянський Союз відступив від політики нейтралітету і став на шлях співпраці з Німеччиною, оскільки вказаний договір укладався з воюючою державою [35, с. 14–15; 39, с. 110–129]. О. Орлов, наприклад, констатує, що радянсько-німецький договір від 28 вересня 1939 р. означав: 1) подальше зближення соціалістичної держави з фашистським рейхом; 2) згортання антифашистської пропаганди в СРСР і зовнішньому світі; 3) виправдання Й. Сталіном та його оточенням війни Німеччини проти західних держав; 4) постійну демонстрацію Москвою своєї солідарності з Третім рейхом; 5) згортання радянським урядом контактів з багатьма країнами світу [36, с. 267]. Інші російські автори прямо вказують на те, що, уклавши договір про ненапад напередодні німецько-польської війни, Радянський Союз не тільки не був нейтральною стороною, але й допомагав Німеччині розгромити Польщу [41, с. 47–96].

Разом з тим, багато російських авторів звертають увагу на позитивні наслідки договору: 1) встановлення кордону по “лінії Керзона”; 2) приєднання до СРСР Західної України і Західної Білорусії; 3) радянська сторона отримала свободу дій у Прибалтиці; 4) створення бар’єру на шляху німецької експансії у Східній Європі. Тим не менше в російській історіографії переважає думка, що договір від 28 вересня 1939 р. є політичною помилкою [29, с. 357]. М. Семиряга вважає, що СРСР фактично вступив у військово-політичний союз з нацистською Німеччиною [41, с. 96]. Однак це твердження окремі російські історики заперечують [31, с. 104]. Вони виходять з того, що ні Берлін, ні Москва не розглядали свої стосунки в такому плані, хоч і допускали подібні пропагандистські заяви. Думку про те, що Червона Армія допомагала німецькому вермахту розгромити Військо Польське розцінюють як таку, що не відповідає дійсності. Очевидні факти радянсько-німецької військової співпраці у Польщі ними просто ігноруються [29, с. 358; 52, с. 412].

Російські дослідники Другої світової війни часто цитують слова У. Ширера про те, що: “Гітлер розв’язав війну проти Польщі і її виграв, але в більшому вигравші опинився Сталін, війська якого не зробили жодного пострілу. Радянський Союз отримав майже половину Польщі...” [50, с. 648]. Однак вказана цитата У. Ширера, вирвана із контексту і до кінця його думки не розкриває. Відповідаючи на запитання, чому А. Гітлер “погодився заплатити росіянам таку високу ціну”, він зазначає: 1) А. Гітлер пішов на це, щоб утримати Радянський Союз від консолідації із західними союзниками, не допустивши його до участі у війні; 2) німецький фюрер не міг відкрито погрожувати Й. Сталіну нападом наймогутнішої армії світу, оскільки на заході у бойовій готовності знаходилися армії Франції та Англії; 3) щоб розправитися з Англією і Францією, А. Гітлер повинен був забезпечити свій тил [50, с. 648–649]. Разом з тим У. Ширер вказує, що СРСР прямо допомагав А. Гітлеру знищити Польщу, реалізувати на практиці план її четвертого розподілу, найбільш безжального і нелюдського. В російській історіографії здебільшого стверджується, що західні союзники до цих подій відносилися надто спокійно [42, с. 131–139].

У процесі переосмислення радянської зовнішньої політики міжвоєнного періоду і початкового етапу Другої світової війни, російські історики у своїх працях, як правило, ігнорують українське питання. На нашу думку, наприкінці 30-х років ХХ ст. сталися важливі зміни у становищі українського населення на західних етнічних землях, окупованих Польщею і Чехословаччиною. Особливо наочно вони проявилися у 1938–1939 рр., коли під прапором перегляду Версальської системи договорів українське питання дуже швидко стало ефективним засобом стимуляції ревізії існуючих кордонів. Найбільшу зацікавленість до української проблеми у цей

період виявили могутні нацистська та більшовицька імперії. У працях російських дослідників замовчується той факт, що Й. Сталін та його оточення намагалися насамперед використати українське питання, зокрема факт окупації Польщею західноукраїнських земель, як один з дієвих засобів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної і Західної Європи [11]. Захоплення Західної України вони й далі продовжують трактувати як “Визвольний похід” Червоної Армії, “золотий” для західноукраїнського населення вересень 1939 р., братське возз’єднання, більше того, спроби подолати подібні сталінські стереотипні оцінки в Росії зустрічають опір. Там і далі продовжують мислити категоріями: “Сталін як возз’єднувач українських земель”, “Нас зустрічали квітами” [49, с. 28].

Російські дослідники люблять часто повторювати, що форма приєднання Західної України і Західної Білорусії до СРСР була відмінною від німецької. З їхнього погляду, якщо А. Гітлер своїм указом від 8 жовтня 1939 р. просто анексував ці території, оголосив їх частиною Німеччини, то кремлівське керівництво організувало вибори, у процесі яких ніхто не приховував мети входження до СРСР. У цьому випадку, зазначає М. Мельтюхов термін “анексія” вживати недоречно [29, с. 370]. Всупереч очевидним фактам він констатує, що будь-яка національна дискримінація під час подібного “возз’єднання” була відсутня. Лише окремі історики, зокрема С. Случ, зіставляють радянську і німецьку окупаційні політики. Він вважає, що: “Масштаби жертв, людських страждань і злигоднів, а також матеріальних втрат, нанесених радянською окупацією Східній Польщі, ще потрібно оцінити на основі документів, але є очевидно, що вони можуть бути зіставленими, а можливо навіть перевершувати те, що звалилося в цей самий період на населення окупованої німцями території Польщі” [44, с. 19]. Такої самої думки притримуються й інші російські дослідники, які висвітлюють наслідки радянської окупації для населення Західної України [12; 23; 25; 37].

Висновки. Як патріоти-поляки, так і патріоти-українці стали жертвами цього “золотого” вересня. Вже з грудня 1939 р. почалася підготовка і депортація населення західних областей України і Білорусії у північні і східні райони СРСР. Протягом чотирьох хвиль депортації за 1939–1941 рр. було вислано 320 тис. поляків і українців. До цього часу не підраховано кількості жертв, які загинули у в’язницях, таборах та й просто розстріляних на підставі всіляких вироків. Крім того, в 1941 р. були розстріляні тисячі польських військовополонених. Можна лише констатувати, що “золотий” вересень 1939 р. для населення Західної України був коричнево-червоного кольору. Друга світова війна спричинила возз’єднання Західної України з УРСР, але російські історики не хочуть визнати того, що це був ще один, найбільш макабричний приклад зазначеного М. Драгомановим історичного парадоксу – розв’язання імперським поневолювачем національних завдань України, за яке український народ не ніс відповідальності.

1. Авторханов А. *Империя Кремля*. – Минск – Москва, 1991. 2. Афанасьев Ю. *Другая война и память // Другая война 1939–1945*. – М., 1996. – С. 16–31. 3. Баландин Р.К., Миронов С.С. *Дипломатические поединки Сталина. От Пилсудского до Мао Цзедуна*. – М.: Вече, 2004. – 384 с. 4. Безыменский Л.А. *Гитлер и Сталин перед схваткой*. – М.: Вече, 2002. – 512 с. 5. Белоусова З. *СССР в контексте международных отношений 30-х годов // Советская внешняя политика 1917–1945 гг.: Поиски новых подходов*. – М.: *Международ. отношения*, 1992. – С. 131 – 157. 6. Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. – М.: Наука, 1990. – 224 с. 7. Буллок А. *Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов: В 2 т.* – Смоленск: Русич, 2000. – Т. 2. – 688 с. 8. Волкогонов Д.А. *Триумф и трагедия // Политический портрет Й.В.Сталина. В 2 кн.* – М.: Изд-во АПН, 1990. – Кн. II. – 688 с. 9. *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941 гг.* – М., 1999. – С. 169–197. 10. Гетьманчук М.П. *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.: історіографія проблеми // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”*. – Львів, 2001. – № 431. – С. 40–47. 11. Гетьманчук М.П. *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.* – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 12. Горланов О.А., Рогинський А.Б. *Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. // Исторические выпуски “Мемориала”: Репрессии против поляков и польских граждан*. – М., 1997. – Вып. 1. – С. 77–113. 13. *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия: Сб. материалов*. – М.: Ауро ХХ, 1995. – 185 с.

14. Гоцуляк В.В. *Історіографічні аспекти вивчення початкового етапу Другої світової і Великої вітчизняної війн* // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Інститут історії України.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 47–54.
15. Гриневиц В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. В 3 т.* – К.: Наукова думка, 2004. – Т.2. – 528 с.
16. Домаскин И.А. *Сталин и разведка.* – М.: Вече, 2004. – 400 с.
17. День. – 2000. – 22 квітня.
18. *Документы внешней политики СССР. Т. 1–21.* – М.: Госполитиздат, 1969. – Т 15. – 867 с.
19. *Документы внешней политики СССР. Т. 1–21.* – М.: Госполитиздат, 1969. – Т 16. – 920 с.
20. Єфименко Г. *Нові підходи до вивчення історії 1920–30-х років в сучасній російській історіографії* // *Історія та історіографія в Європі* – К.: Київ. Нац. ун-т ім Т. Шевченка, 2004. – Вип. 3. – С. 137–144.
22. Кокошин А.А. *Армия и политика. Советская военно-политическая и военно-стратегическая мысль, 1918–1991 гг.* – М., 1995.
23. *Круглый стол “Начало Второй мировой войны (1939 год): современное состояние проблемы”* // *Славяноведение.* – 2000. – № 6.
23. Лебедева Н.С. *Катынь: Преступление против человечества.* – М., 1994. – С. 20–34.
24. Лебедева Н.С. *Польша между Германией и СССР в 1939 году* // *Война и политика. 1939–1941.* – М.: Свет, 1999. – С. 65–84.
25. Лебедева Н.С. *Рижский договор 1921 года и четвертый раздел Польши* // *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach.* – Торунь: Wyd-wo Un-tetu M. Kopernika, 1998. – S. 295–318.
26. Лисенко О.Є. *Один народ – дві історії війни* // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / НАН України. Ін-тут історії України.* – К., 2004. – Вип. 8, ч. 1. – С. 3–8.
27. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. *1939. Західні землі України.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. – 152 с.
28. Марков А.Д. *Военно-политические аспекты присоединения к СССР Западной Украины и Западной Белоруссии* // *Великая Отечественная война в оценке молодых.* – М., 1997.
29. Мельтюхов М.И. *Советско-польская война* // *Блицкриг в Европе, 1939–1941: Польша.* – М.: Изд-во АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2004. – С. 201–477.
30. Мельтюхов М.И. *Советско-польские войны.* – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 672 с.
31. Мельтюхов М.И. *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 гг. (документы, факты, суждения).* – М.: Вече, 2000. – 608 с.
32. Мерцалов А.И., Мерцалова Л.А. *Сталинизм и война: из непрочитанных страниц истории (1930–1990-е).* – М.: Эра, 1998. – 241 с.
33. Наджафов Д.Г. *Советско-германский пакт 1939 года: переосмысление подходов и его оценок* // *Вопросы истории.* – 1991. – № 1. – С. 47–59.
34. Невезжин В.А. *Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии “священных боев”, 1939–1941.* – М.: Ауро ХХ, 1997. – 286 с.
35. Орлов А.С. *СССР – Германия: август 1939 г. – июнь 1941 г.* – М., 1991.
36. Орлов А.С. *Сталин: в преддверии войны.* – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 416 с.
37. Парсаданова В.С. *“Польская” политика СССР в сентябре 1939 – июне 1940 гг.* // *Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940 гг.)* – М., 1990. – С. 53–66.
38. Пронин А.А. *Советско-германские соглашения 1939 г. Историк и последствия.* – Екатеринбург: Изд-во Ур ГЮА, 1998. – 136 с.
39. Розанов Г.Л. *Сталин – Гитлер: Документальный очерк советско-германских дипломатических отношений, 1939–1941 гг.* – М., 1991.
40. Семиряга М.И. *17 сентября 1939 г.* // *Советское славяноведение.* – 1990. – № 5. – С. 3–18.
41. Семиряга М.И. *Тайны сталинской дипломатии 1939–1941.* – М., 1992.
42. Сиполс В. *Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной. 1939–1941.* – М.: Новина, 1997. – 448 с.
43. Случ С.З. *Внешинополитическое обеспечение Польской компании и Советский Союз* // *Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940 гг.)* – М., 1990. – С. 8–38.
44. Случ С.З. *Советско-германские отношения в сентябре-декабре 1939 г. и вопрос о вступлении СССР во Вторую мировую войну* // *Отечественная история.* – 2000. – № 6. – С.20–53.
45. Соколов А.К. *Курс советской истории. 1917–1940: Учеб. пособие для вузов.* – М.: Высш. шк., 1999. – 277 с.
46. Сухий О. *1939 рік у висвітленні української історіографії* // *1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнар. наук. конф.* – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 31–40.
47. Уткин А.И. *Вторая мировая война.* – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 960 с.
48. Фирсов Ф.И. *Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг.* // *Новая и новейшая история.* – 1992. – № 6. – С. 12–36.
49. Шаповал Ю. *Украинская Вторая мировая* // *Зеркало недели.* – 2005. – 23 апреля. – С. 28.
50. Ширер У. *Взлет и падение Третьего рейха.* – М.: Эксмо, 2004. –

УДК 94(477.43/44)''1939/1941''

В.В. Гулай

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних та соціальних наук

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1939–1941 рр.

© Гулай В.В., 2005

Розкриваються основні етапи створення та напрямки діяльності польських підпільних структур на території Західної України в умовах утвердження сталінського тоталітарного режиму. Свою головну увагу автор зосереджує на висвітленні діяльності Союзу збройної боротьби та Делегатури уряду Польської держави. В своєму ставленні до українського питання вони виходили насамперед із офіційної позиції керівництва Польської держави в екзилі, яка не завжди адекватно відображала ситуацію в краї.

The article uncovers basic stages of development and activity directions of Polish underground structures on the territory of Western Ukraine at times of totalitarian consolidation of Stalin regime. Author concentrates his attention mainly on explanation of activity of the Union of armed strife and the Delegated authorities of the Polish government. As for the Ukrainian question, they proceeded mainly, from the official position of the governing body of the Polish state in exile, the latter depicting the situation within country not always adequately.

Постановка проблеми. Обрана тема дослідження зумовлена потребою окремого аналізу позиції підпільних структур Польської держави в Західній Україні до українського населення та його національно-визвольного руху. Отримані наукові результати можуть бути використані для подальшого дослідження історії України періоду Другої світової війни загалом та українсько-польських стосунків зокрема.

Аналіз попередніх досліджень. Впродовж останнього десятиліття тема українсько-польських відносин в роки Другої світової війни стала об'єктом постійної уваги істориків обох країн. Зокрема, в роботах Л. Зашкільняка [2, с. 3], І. Льюшина [4, с. 5], Ч. Партача [6, с. 8], Р. Тожецького [9] розкривається позиція польського уряду в екзилі та його структур в Західній Україні до українців та української державності. Проте в запропонованій автором постановці ця проблема розглядається вперше.

Мета роботи – визначення місця українського питання в програмах та діяльності польського підпілля в Західній Україні у 1939–1941 рр.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання таких дослідницьких завдань:

- характеристики основних концепцій польського військово-політичного підпілля на початковому етапі Другої світової війни;
- з'ясування впливу ідеї самоствердження польської нації та Польської держави на стосунки з українцями та українським національно-визвольним рухом;